

ВІТЧИЗНЯНА НЕДЕРЖАВНА ШКОЛА ЯК ДЖЕРЕЛО ОСВІТНІХ ІННОВАЦІЙ: ДО ІСТОРІЇ ПИТАННЯ

Досліджуючи питання про витоки вітчизняної недержавної школи (термін використовується для означення будь-якого типу недержавної школи, як приватної, так і громадської), ми дійшли до висновку, що вона як освітня інституція є імманентною рисою нашого шкільництва, тобто існувала на всіх етапах його розвитку, зумовлена своєрідністю історичних процесів національного державотворення і, врешті, національного менталітету..

Витоки аналізованого освітнього феномену ми знаходимо ще в Київській Русі, де поряд із державною школою – двірцевою, та церковною – монастирською та парафіяльною, існувала і приватна – *школа майстрів грамоти*. За своїм освітнім рівнем це був, безумовно, елементарний заклад, поява якого була зумовлена потребами вихідців з демократичних станів – ремісників та купців, у забезпеченні потреб професійної діяльності. Разом з тим, ця школа, як і всі інші, несла релігійні знання, що було зумовлено змістом посібників з читання – Азбуки, Часослова та Псалтирі. Церква, як відомо, несхвально ставилась до факту існування шкіл, у яких релігійні істини тлумачились світськими людьми. У Західній Європі католицька церква не допускала у цю епоху існування таких шкіл. У Київській Русі вони мали місце, оскільки православ'я не набрало ще достатньої сили для забезпечення освітніх потреб власними силами. Існування приватних шкіл полегшувалось і тим, що мова навчання була спорідненою з народною, чого не було у Західній Європі. Слід відмітити, що недовіра церкви до шкіл майстрів грамоти виявилась не безпідставною: з розвитком освітнього рівня самих майстрів вони стали осередками єретичних вчень.

Значно більш високого якісного рівня та широких масштабів набула недержавна школа у часи українського Відродження XVI-XVIII століть. Політичні обставини життя українського народу (відсутність власної державності; підпорядкування владі, що здійснювала соціально-економічне гноблення народу, національну та духовну асиміляцію української верхівки, заборону національного шкільництва та православ'я для низів) зумовили перетворення цієї школи, ініційованої та підтримуваної середніми і навіть вищими верствами суспільства, на важливий чинник збереження рідної мови, культури, духовності. Найбільшу роль у цій благородній справі відіграли, безумовно, *братські школи*. Відмітимо, що як освітнє явище вони існували у різних європейських народів, що зазнали утисків на національному та релігійному ґрунті.

Українські братські школи становлять без перебільшення унікальний феномен як джерело педагогічних інновацій. Саме тут, як свідчать фахівці, вперше в світі були запроваджені основи класно-урочної системи, що було зумовлено потребою у більш масових формах шкільництва. Така потреба стала результатом запровадженої братствами (знову таки вперше в Україні) ідеї загального навчання, хоча і в обсягах, що визначалися розмірами самих братств.

До особливостей організації навчально-виховного процесу у братських школах, що значно випереджали час, належали також: рівність всіх школярів у школі незалежно від соціального походження, тісні контакти школи з батьками та з громадою, гуманне ставлення до дитини, використання рідної мови у навчальному процесі. Заслугує на увагу і інноваційна методична діяльність вчителів цих шкіл: написані ними (Л.Зизаній, М.Смотрицький) граматики слов'янської мови склали цілу епоху в історії слов'янської писемності.

Користуючись сучасною термінологією, можна цілком визначити українські братські школи як інтеркультурні, що зовсім не характерно для тієї епохи. Така інтеркультурність заявлена вже у їх назві: слов'яно-греко-латинські. Інтеграція у змісті освіти предметів, що є, з однієї сторони, основою східнослов'янської, а з другої – західноєвропейської освітньої традиції і призвела до виникнення власне української освітньої традиції. Свій подальший розвиток вона отримала у діяльності спадкоємиці братського освітньо-культурного руху – Києво-Могилянської академії.

Як бачимо, інноваційний характер діяльності братських шкіл був об'єктивно зумовлений широким колом як позапедагогічних, так і педагогічних чинників.

Цікавою формою громадського шкільництва тієї епохи були і школи мандрівних дяків. Якщо інноваційність братських шкіл зумовлена, здебільшого, освітньо-культурними потребами середніх верств суспільства, то школи мандрівних дяків – феномен народного життя. Такі школи є яскравим свідченням прагнення народу до знань, до “спасіння душі через освіту”. Їх інноваційність полягає у залученні до навчання багатих джерел народної педагогіки, передусім усної народної творчості, народних традицій та обрядів. Майстри грамоти були, як правило, даровитими віршотворцями, співцями, режисерами шкільних вертепів. Тому школи грамоти якщо і не стали осередками високої науки, то збереженню традиційної культури, моралі, рідної мови безумовно сприяли.

Занепад і зникнення у XVIII столітті спочатку братських шкіл, а потім і шкіл мандрівних дяків були тяжкою втратою для національного шкільництва. Але недержавна школа у різних своїх проявах відроджувалась знов і знов, реалізуючи потяг різних верств населення як до духовної самореалізації, так і до матеріального благополуччя.

З покріпаченням українського селянства та запровадженням на українських землях освітньої реформи Катерини II в останній чверті XVIII століття

можливість проявів громадської ініціативи в культурно-освітній сфері стала вкрай обмеженою. Але саме в цей час на землях Слобожанщини виник новий оригінальний прояв такої ініціативи – Попівська академія. Вона не була громадською школою у вузькому інституціональному розумінні цього терміну, а, перш за все, гуртком дворянської інтелігенції з різнобічними культурними інтересами. Засновник її – О.О.Паліцин, створив, однак, і школу для селян, що стало прикладом для гуртківців.

Хоча Попівська академія і не виконувала, ще раз підкреслимо, вузько освітніх функцій, її члени увійшли в історію вітчизняної педагогічної думки та освіти як Новатори з великої літери.

Серед них, передусім, В.Н.Каразін та І.Ф.Богданович. Перший з них, як відомо, доклав чимало зусиль для розробки освітньої реформи 1804 року, яка знаменувала собою створення першої вітчизняної державної освітньої системи, був автором демократичного університетського статуту. Результатом його велетенської енергії стало і заснування Харківського університету.

Внесок І.Ф.Богдановича у розвиток вітчизняної освіти лежить у дещо іншій площині – теоретико-педагогічній. Ця людина, що 18 років була сумським городничим, а потім предводителем дворянства Сумського повіту, написала трактат “Про виховання юнацтва”, що є загальнопризнаним як перший у ХІХ столітті, у якому були сформульовані основи концепції національної освіти та виховання. В цілому педагогічні погляди членів Попівської академії дуже наочно показують динаміку їх розвитку в цілому в цю епоху: перехід від ідеалів західноєвропейського просвітництва (О.О.Паліцин) до ідей широкої наукової освіти на національних засадах (В.Н.Каразін та І.Ф.Богданович).

Недержавна школа І половини ХІХ століття була виключно проявом дворянської культурно-освітньої ініціативи. Спрямована ця ініціатива була як на створення елементарних навчальних закладів для селян, так і шкіл середнього рівня для власних дітей у формі пансіонів та гімназій.

Прикладом інноваційного характеру діяльності першого з двох типів недержавних шкіл (школи для селян) може служити відома школа поміщика Лебединського повіту Харківської губернії М.С.Стремоухова, створена у 1825 році. Інноваційність її полягає як у змісті освіти (поряд з елементарними знаннями загальноосвітнього характеру школа надавала широке коло реальних знань та практичних навичок, пов’язаних з сільськогосподарською та ремісничою справою), так і у методах навчання: у навчальному процесі активно застосовувались практичні методи. У певному розумінні такі школи можна назвати зародком політехнічної освіти у примітивному її варіанті. Передові методи навчання (белл-ланкастерський метод) використовувались і у школах, створюваних в той час офіцерами – членами таємних декабристських організацій для солдат.

Щодо приватних гімназій та пансіонів того часу, найбільш відомими є спроби розширити традиційний зміст навчання за рахунок предметів естетичного циклу (жіночі навчальні заклади).

Новий етап розвитку недержавної школи було пов'язаний з виникненням громадсько-педагогічного руху середини ХІХ ст. Створення громадських та приватних шкіл стало однією з важливих форм прояву цього руху. Активізації цих процесів сприяло усвідомлення широкими колами населення взаємозв'язку між якісною освітою і прогресивним суспільним розвитком, що, у свою чергу, змушувало офіційну владу приймати якщо не ідеї, то активну матеріально-фінансову підтримку громадськості в освітніх перетвореннях. Відбувався і процес легітимізації недержавної школи. Так, Олександр ІІ, який серед багатьох соціальних свобод відновив у 1857 році право заснування приватних шкіл і пансіонів, головною метою створення недержавних навчальних закладів вважав сприяння та матеріальну підтримку уряду в справі розвитку народної освіти [5, 3712].

Зауважимо, що більшість офіційних розпоряджень стосовно розвитку недержавних шкіл різних типів, які з'явилися протягом наступних років, носила характер регламентації дій засновників шкіл: надаючи громадськості певних повноважень в освітніх перетвореннях, уряд залишав за собою функції їх інспекції та контролю.

Проблема типології недержавної школи кінця ХІХ - початку ХХ століть, на наш погляд, пов'язана з ідейно-структурною диференціацією громадсько-педагогічного сподвижництва, активізацією діяльності земств, громадських та професійних організацій, приватних осіб у цій сфері. Звернемося перш за все до характеристики головних суб'єктів громадсько-педагогічного сподвижництва: інтелігенції та промисловців. За характером участі української інтелігенції в аналізованому нами громадському русі діяльність її представників можна диференціювати за такими напрямками: суто просвітницький, культурницький, науковий, ідейно-політичний. Об'єднував їх всіх спільний українофільський ґрунт.

Структурна диференціація українських промисловців була викликана появою широких кіл гірничопромисловців, цукропромисловців, власників нерухомого майна, торговельників та банкірів. Соціально-економічні інтереси представників різних верств української буржуазії зумовили необхідність розвитку різних галузей освіти, сприяли стрімкому розвитку недержавної школи різних типів.

Серед недержавних елементарних загальноосвітніх закладів набули поширення недільні школи, початкові училища та школи.

Дуже широко була представлена професійна освіта нижчого рівня. Зокрема, у Харківській губернії були відкриті професійно-технічні училища, класи, майстерні (ремісничі, технічні, електромеханічні, техніко-будівельні, техніко-залізничні, техніко-механічні тощо); торговельні школи та класи, бухгалтерські курси; сільськогосподарські (школи, курси садівництва, бджільництва, лісні школи та кустарні майстерні); художньо-ремісничі школи та майстерні (школи малювання та живопису, графічні школи); жіночі професійні школи, класи, курси (ремісничі, кулінарні, домоводства, рукоділля). Мережа недержавних середніх шкіл складалася з гімназій (для дітей та дорослих), комерційних, землеробних та реальних училищ. Існувала і велика кількість приватних прогімназій.

Підкреслимо, що завдяки фінансовим внескам різних верств громадськості відбулося виникнення більшості як недержавних шкіл, так і державних. Так, на створення першої в Україні жіночої гімназії князь Фундуклей пожертвував два кам'яні будинки і обіцяв щорічну підтримку в розмірі 1200 карбованців [2]. Фінансовий внесок уряду на розвиток комерційної освіти у 1910-1911 навчальному році в межах Імперії складав лише 1,5% від необхідної суми [7], а на розвиток професійної освіти в межах України у тому ж році - 21% від загальних коштів [6]. Взагалі, найбільша кількість громадських внесків на розвиток професійної освіти зосереджувалась на Харківщині (60,9% від загальної суми по губернії).

Українське громадсько-педагогічне сподвижництво не обмежувалось благодійницькою та організаційною діяльністю. З кінця XIX століття набувають поширення науково-методична та популяризаторська діяльність інтелігенції, пов'язана з появою нових західних та вітчизняних педагогічних теорій, ідей, концепцій, течій, які об'єднала реформаторська педагогіка. Педагогічні концепції Д.Дьюї, М.Монтессорі, А.Лая, Р.Штейнера, С.Френе, О.Декролі та ін. пропагували нові шляхи розв'язання проблеми людини, відрізнялися яскравою творчою спрямованістю, містили нестандартні методики виховання, в основу яких був покладений принцип педоцентризму та ідея організації діяльності з метою забезпечення саморозвитку особистості.

Отже, громадсько-педагогічне сподвижництво виступало як ініціатором, так і втілювачем прогресивних педагогічних ідей.

На початку XX століття відбувалось подальше кількісне зростання мережі недержавних шкіл. Так, наприкінці 1897 р. переважна кількість початкових шкіл м.Харкова були приватними: на 7 міських початкових шкіл приходилося 60 шкіл приватних осіб та 8 - різних товариств, де навчалось 2590 учнів, вдвічі більше, ніж у міських державних школах [1]. Збільшення мережі середніх не-

державних навчальних закладів відбулося дещо пізніше: якщо у 1900 році на території Російської імперії налічувалось лише 5 приватних гімназій, підпорядкованих Міністерству народної освіти, то у 1912р. тільки у місті Харкові мережа приватних середніх навчальних закладів мала такий вигляд:

чоловічі гімназії	-	3
жіночі гімназії	-	4
реальні училища	-	1
гімназії спільного навчання	-	2
всього	-	10 [8].

Ці процеси були зумовлені легітимізацією середніх навчальних закладів нових типів, супроводжувалися переглядом змістово-методичного компоненту діяльності середньої школи (1901р.).

Як відомо, недержавні школи мали в той час більше можливостей, у порівнянні з державними щодо впровадження новацій: були більш вільними у виборі програм, підручників, методик викладання [5, 3720]. Це дозволяло використовувати на практиці останні досягнення світової педагогічної науки. Головною умовою впровадження нових ідей у шкільну практику стала суб'єктизація освітніх перетворень, тобто глибоке усвідомлення сутності нових ідей, внесення елементів їх творчої інтерпретації, розуміння особистої відповідальності кожного за здійснювані нововведення. Суб'єктизація освітніх перетворень відбувалася шляхом популяризації останніх досягнень педагогічної науки і практики, активізації руху за творчу самореалізацію вчителя. Це доводять матеріали педагогічних з'їздів, конференцій, курсів.

Наприклад, відомий освітній діяч А.П.Медведков пропонував як лектор Харківських літніх курсів для народних учителів, що мали місце у 1912 р., пристосовувати останні досягнення світової педагогічної науки до роботи вітчизняних шкіл, співвідносити їх з розвитком вітчизняної педагогічної науки, закликав “об'єднати елементи вільного виховання з вихованням як дисципліною, а три найголовніші педагогічні напрями (психологічний, природничо-науковий, соціологічний) – між собою” [4].

Звітні документи, статuti, програми недержавних навчальних закладів доводять, що модифікаційні процеси набули поширення серед педагогічних колективів більшості приватних навчальних закладів і розповсюдились по всій території України: від найбільших міст - до провінційних містечок. До таких шкіл відносяться Київська колегія Павла Галагана, що протягом 48 років була зразковим чоловічим навчальним закладом; Полтавський Інститут шляхетних дівчат В.Ф.Неупокоевої; Єлісаветградське громадське

комерційне училище; Київська жіноча гімназія В.Н.Ващенко-Захарченко та ін.

Модифікаційні процеси відбувалися і в більшості приватних навчальних закладів Харківщини, де змінювались на краще навчальні програми, використовувались найсучасніші підручники та навчальні посібники, враховувались вікові та індивідуальні особливості дитини, впроваджувались такі елементи останніх досягнень світової педагогічної науки, як методи вільного виховання, кооперативні форми роботи, трудовий принцип навчання і виховання, індивідуалізація та диференціація навчання тощо. Найбільшої уваги серед недержавних закладів Харківщини, що використовували педагогічні інновації, заслуговують, на нашу думку, жіноча гімназія А.Шилової, жіноче комерційне училище Орловської, школи Харківського товариства грамотності, Нова школа В.В.Бирченко, гімназії спільного навчання С.А.Родіонової, Люботинського просвітницького товариства, сел. Південне, жіноча професійна школа Ільяшової-Менчіц та ін. Про творчу відданість педагогів своїй справі, розуміння ними необхідності створення нової школи, здатної виховати справжню Людину свого часу, свідчить головна мета педагогічного колективу гімназії спільного навчання м.Люботин: «Подарувати радість та бадьорість дитячій душі та подолати труднощі навчання», - яка звучить досить актуально [4].

Як бачимо, головною умовою розвитку недержавної школи в кінці ХІХ - на початку ХХ століть стала активізація участі громадськості в освітніх перетвореннях, недержавна школа виступала головним суб'єктом інноваційних процесів.

Радянський етап розвитку вітчизняного шкільництва знаменувався повним одержавленням освітньої сфери, що мало як свої переваги, так і недоліки. До безумовних переваг відноситься, перш за все, забезпечення загальної безкоштовної освіти спочатку початкового, а потім і неповного середнього та середнього рівня. До недоліків – повна уніфікація системи, відсутність (або недостатність) урахування як національних, регіональних, так і індивідуальних особливостей школярів.

Сучасні кардинальні суспільно-політичні зміни у нашому суспільстві зумовили відмову від монополії держави в освітній сфері. На часі активізація розвитку недержавних форм шкільництва в Україні. За таких умов предметом нашої уваги повинні стати тенденції розвитку цього освітнього феномену в усьому світі, оскільки мова йде про інтеграцію як вітчизняної економіки, так і соціальної системи в глобальну, світову.

Як відмічають зарубіжні дослідники, в кінці ХХ ст. відчувається переоцінка ролі держави у побудові освітньої системи. В одержавленні більше не бачать моменту звільнення від залежності (від церкви, від багатіїв-меценатів). Все більше критикується підкорення школи державним інтересам. Держава стала (або зображується певними колами) силою, що авторитарно й бюрократично сковує школу. Разом з тим, в епоху зростаючих дефіцитів державних бюджетів навіть розвинених країн, звуження соціальних програм, відносного і навіть абсолютного зменшення фінансування державою освітньої сфери недержавне шкільництво стає все більш актуальним в усьому світі.

Ознакою часу є і намагання держави не випустити процес “роздержавлення” школи з-під контролю через встановлення обов’язкових для всіх типів шкіл стандартів якості освіти, через державне інспектування всіх типів шкіл.

Щодо інноваційності сучасної недержавної школи. До нових тенденцій у цій сфері ми відносимо процес міжнародної інтеграції тих навчальних закладів, що є новаторськими за своєю сутністю вже десятки років (як не парадоксально це звучить). З часом їх інноваційність не втрачає своєї актуальності. До них ми відносимо міжнародний рух Вальдорфських шкіл, шкіл М.Монтессорі, С.Френе, П.Петерсена, Дальтон-план, вільні шкільні громади. Відносно новим явищем міжнародного освітнього життя стали справедливі шкільні спільноти, що працюють за методикою Л.Кольберга, та деякі інші.

В сучасній Україні створений приватний сектор освіти, відповідно до норм Конституції та чинного законодавства, який передбачає існування загальноосвітніх закладів приватної форми власності, курсів інтенсиву, різних форм підготовки абітурієнтів. Центральне місце в цьому секторі посідає мережа загальноосвітніх закладів. Вони функціонують у вигляді шкіл I, I-II, I-III ступенів, гімназій, ліцеїв, структурних підрозділів приватних вищих навчальних закладів освіти I-IV рівнів акредитації. Характерними напрями, на яких будуються концепції їх діяльності, є школа співтворчості, школа посмішок, школа доброго настрою, особистісно зорієнтована школа, демократична школа.

Провідними консолідуючими ідеями існування приватних шкіл в Україні в кінці ХХ століття є:

- формування громадянина України як мета педагогічного процесу;
- формування наукового світогляду, здатності мислити і формулювати власну точку зору;
- повага до особистості учня, батьків, педагога;
- духовна, пізнавальна, інтелектуальна, культурна спорідненість учасників педагогічного процесу;

- запровадження розвивального навчання на основі самоаналізу, саморозвитку, самопізнання, самореалізації особистості.

Список використаних джерел

1. Вестник воспитания. – 1899.- №6.- С.144-150.
2. Журнал Министерства народного просвещения. – 1860.- №2.- С.103.
3. Конспекты лекций по педагогическим предметам, читанным на летних курсах 1912 года для народных учителей и учительниц в Харькове.- Харьков: Печатня С.П.Яковлева, 1913.-С.22.
4. Отчет правления Люботинского общества просвещения за 1915 год. – Валки: Тип.Р.В.Савченко, 1915. - С.1.
5. Полное собрание законов Российской Империи (ПСЗ - III). Т.XI. - СПб., 1893. - ч.I.
6. Сборник статистических сведений о состоянии среднего и низшего профессионального образования в России. - СПб., 1910.- ч.I.
7. Техническое и коммерческое образование. - Петроград, 1915.- №4. - С.36.
8. Харьковский календарь на 1912 г. – Харьков: Изд.Харьковского губернского Статистического комитета, 1911. - С.57-85.